

Успадкований і набутий досвід інтолерантності

Постановка проблеми та її актуальність.

Нині серйозні випробовування буремними історичними подіями випали на долю українського суспільства, яке донедавна вважалося суспільством з високою культурою, в т.ч. культурою толерантності, і сталими, міцними, в т.ч. толерантнісними традиціями. Проте, саме толерантність – ціннісний філософський, соціокультурний і соціально-психологічний феномен, який з часів давніх мислителів вважається одним з потужних консолідувальних чинників, що гарантує єдність та успішне функціонування багатонаціональних суспільств і забезпечує діалог культур – виявилася чи не найуразливішою до випробовувань «революцією гідності».

Зокрема, цей феномен виявив здатність: 1) легко обернутися своїм зворотним боком, перетворюючись на цілковиту свою протилежність – інтолерантність (нетерпимість до будь-якої «іншості», у т.ч. і до того, що ще вчора не викликало інтолерантних реакцій – думок, настроїв, емоцій, моделей поведінки та осіб, які все це виявляють); 2) «розчинятися», зникати в сфері дії механізмів ідентифікації, які істотно актуалізувалися і загострилися в умовах зовнішньої загрози і національної небезпеки неначе для того, щоб посилити чи щонайменше не послабити процеси ідентифікації (і не має значення, реальна ця небезпека чи штучно створена засобами медіа, – головне, що вона стала домінантою в свідомості населення країни).

Тож **мета цієї статті** – з'ясувати межі трансформацій особистої і соціальної толерантності в умовах загрози особистій ідентичності та роль у цьому успадкованого і набутого особистістю досвіду інтолерантності.

Дослідження проблеми. Толерантність – як особливий стан індивідуальної і масової свідомості, орієнтованої на конструктивну комунікацію і продуктивну взаємодію усіх без виключення суб'єктів суспільного життя на засадах рівноправ'я, на думку сучасних дослідників полінаціональних, полікультурних суспільств (Г. Бардієр, В.Біблера,

В. Бойка, П.Гнатенка, В.Павленко, Г.Солдатової, А.Скок та інших) [1; 2; 3; 5; 6], є умовою успішного функціонування цих суспільств, потужним консолідувальним чинником, що гарантує їм належний запас міцності, а їх громадянам – належний психологічний комфорт і впевненість у тому, що світ влаштований відносно справедливо і в ньому для всіх – незалежно від переконань чи кольору шкіри – є «місце під сонцем».

Як зазначає О.Ф.Лосєв, класична ідея толерантності якнайкраще репрезентована у відомому афоризмі Вольтера – автора «Трактату про віротерпимість», що звучить так: «Я не згоден з тим, що ви говорите, але пожертвую життям, захищаючи ваше право висловлювати власну думку» [4]. Ця гуманістична ідея є центральною у філософії толерантності і слугує базовим індикатором високої культури толерантності.

Однак такого роду ідеї, які самі по собі, безумовно, гідні поваги, по-перше, не всіма поділяються і час від час наражуються на гостру критику, а по-друге – не завжди слугують керівництвом до дії в реальному повсякденні. І для цього є серйозні глибинні причини, пов'язані з соціокультурними особливостями суспільства, тобто з особливостями його філо- і соціогенезу (тим, що від покоління до покоління передається членам суспільства в спадок і має здебільшого світоглядний характер) та із соціально-психологічними його особливостями, або можливими в даному суспільстві онтогенетичними історіями (тим, що набувається і зміцнюється в процесі індивідуального життя членів суспільства в умовах створених ним правил норм, контролів і санкцій і має переважно практичний, поведінковий характер). Усе це разом утворює соціокультурну і психологічну тканину феноменів, які мають назви «культура толерантності», «філософія толерантності», «толерантнісні традиції», «толерантна поведінка» тощо.

Глибинний досвід толерантності/інтолерантності, який передається прийдешнім поколінням у спадок, має корені в нетрях соціетальної психіки. Так одна з найглибинніших базових передумов толерантності – визнання факту і права існування «іншості» (усього відмінного від того, чим є ти сам,

не тотожного тобі) як такої, що становить не опозицією, а рівноправну альтернативу «тотожності» (собі подібному). Це надзвичайно важлива відмінність: опозиція найскоріше означає «не своє», «чуже», «небезпечне», «вороже» і т.д., що істотно згортає можливості взаємодії, тоді як рівноправна альтернатива означає не більше, ніж «інше», тобто не менш корисне, доцільне, додатне, що кількісно і якісно збагачує простір взаємодії.

«Іншість» – одна з п'яти (поряд із «буттям», «спокоєм», «рухом», «тотожністю») відомих ще з досократівських часів базових філософських і психологічних категорій, за допомогою яких описується сутність існування людства. Позитивне ставлення до «іншості» і успішна, продуктивна взаємодія з нею потребують, як зазначав Платон, тимчасового виходу із «світу Тотожності» і занурення в «світ Іншості» в пошуку найкращого, що там є [Цит. за 4]. А це можливо, коли спостерігач перебуває в позиції довіри, відкритості до світу, покладання на його мудрість, тобто в позиції навчання. Натомість це практично неможливо за умови перебування в **позиції недовіри** до світу, сприйняття його як ворожого, тобто в **позиції захисту** [7].

Імпліцитні соціальні моделі **відкритого, багатовекторного** світу (де існує безліч альтернативних можливостей і варіантів вибору) чи, навпаки, світу **двополюсного, опозиційного** (переважно означеного маркерами «ми – вони», «свої – чужі»; «добро – зло»; «патріоти – зрадники», «переможці – переможені», «друзі (яким – все) – вороги (яким – Закон)» і т.ін.) мають корені в давньому архетипному досвіді спільноти, що передається дитині, ще немовляті, на початку її індивідуальної історії в процесі комунікування і взаємодії з близьким оточенням, яке свого часу в такий же спосіб отримало аналогічний досвід. Цей досвід Е.Еріксон означив як «базову (базальну) довіру до світу», зворотний бік якої – «базова недовіра до світу» [7].

Базова довіра до світу ґрунтується на принципових припущеннях, згідно з якими: 1) світ гармонійний і дружній до людини; 2) він містить усі необхідні їй ресурси; 3) відкритий обмін з іншими суб'єктами цього світу сприяє успішному розвитку як кожного з цих суб'єктів, так і світу в цілому.

В рамках такої моделі люди готові до діалогу одне з одним задля пошуку найкращих і найоптимальніших шляхів розвитку всіх і кожного. І природно, що плюралізм ідей, думок, світобачень, моделей поведінки тощо створює для цього найкращі умови. Заснований на довірі «відкритий світ» репрезентований полівекторними (щонайменше – тривекторною) його моделями, в яких, крім «Своїх» і «Чужих», не менш важливе місце посідають «Інші» – відмінні від «Своїх», але однаково цінні і значимі. Світ, заснований на взаємній довірі, відкритості й діалозі – це світ з високим рівнем загальної культури і високим рівнем культури толерантності. Суб'єктів відкритого, полівекторного світу об'єднують спільний досвід, спільні справи, образ спільного майбутнього, де для кожному є місце «по справах його».

Базова недовіра до світу має в основі принципово і докорінно інші припущення: 1) світ недосконалий і ворожий до людини; 2) він містить безліч непередбачуваних небезпек; 3) відкритий обмін з іншими суб'єктами цього світу пронизаний духом конкуренції, є надміру енерговитратним, наражає на численні неприємності. В рамках такої моделі люди не прагнуть діалогу і навіть уникають його. Коли ж вони змушені взаємодіяти (а це найскоріше – боротьба за обмежені ресурси), вони «чують лише себе» і «не чують» опонентів. У дво полюсній моделі світобачення, характерної для заснованого на недовірі «закритого світу», є «Свої» і «Чужі», причому «чужими» автоматично стають усі, хто виказує іншу, не таку, як у «своїх» точку зору. Суб'єкти дво полюсного світу вважають власні моделі дійсності єдино доцільними і правильними, моделі опонентів – безглуздими або й небезпечними, які підлягають спростуванню. Питання лише в способі нетерпимого ставлення, який для цього обирається, – пряма й нестримна агресія, бойкот, ігнорування чи щось інше, не менш нетерпиме. В рамках дво полюсного світу плюралізм думок і світоглядних моделей та розширення сфери відносин не сприяють посиленню єдності і взаєморозуміння – це насамперед додаткові небезпеки, а отже чинник розбрату й деконсолідації.

Світ, заснований на взаємній недовірі, закритості до діалогу і будь-якої «іншості» загалом – це світ, що характеризується низьким рівнем загальної культури, в т.ч. культури толерантності, де базовою світоглядною формулою і формулою поведінки є «хто не з нами – той проти нас». Почасти саме тому надзвичайно ефективним чинником організації двополюсного світу є спільний – внутрішній чи зовнішній – ворог». І як реальний ворог, так і його образ, штучно сконструйований в головах людей, здатні переорієнтовувати думки, переживання, дії великих кількостей людей. Образ спільного ворога і природний страх втрати ідентичності або й фізичного знищення активують, з одного боку, патріотичні почуття, цінність традицій і державної символіки, необхідність збереження (за будь-яку ціну!) цілісності і недоторканості країни тощо, а з другого – мотивацію самозбереження і захисту, яка витісняє мотивацію толерантності і розвитку. Усе це пронизує індивідуальне і суспільне життя на всіх рівнях, робить людей навіюваними, прогнозованими і керованими, чим успішно користуються «маніпулятори свідомістю».

Закладена в ранньому дитинстві картина двополюсного світу кожного разу відновлюється й усталюється впродовж усього дальшого життя людини. Спочатку через народні казки, приказки і різноманітні твори для дітей, де завжди є Добро і Зло, які неодмінно змагаються одне з одним. Потім – в освітніх системах, в основу яких покладено полярні моделі світобачення. Згодом – у сфері впливу засобів масової інформації й різноманітних новітніх медіа. Нині вже немає сумнівів, що в медіасуспільствах авторитет і впливовість традиційних інститутів соціалізації, пріоритет їх у формуванні світогляду дітей і молоді послаблюються настільки, наскільки цю роль перебирають засоби медіакомунікації. Медіа – не лише надзвичайно ефективний замітник традиційних соціалізувальних та освітньо-виховних систем, а й інструмент впливу на світогляд і психологічне самопочуття суб'єктів соціальної взаємодії за допомогою маніпулятивних технологій, у т.ч. й через створення нових міфів і образів внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Набутий (закріплений протягом особистої онтогенетичної історії життя) досвід особистісної і соціальної толерантності/інтолерантності виявляється у відповідному стилі толерантної/інтолерантної поведінки. Попри те, що нині термін «толерантність» міцно ввійшов в науковий, освітній і буденний дискурси, він досить вільно (або й хибно) тлумачиться, в т.ч. і працівниками освіти і культури – фахівцями і тими, хто здобуває відповідні спеціальності. Як показали спеціальні вимірювання розвитку толерантності в студентів гуманітарних і технічних спеціальностей в Києві, Чернігові, Сімферополі, найменш толерантними є саме майбутні педагоги. При цьому розбіжності між декларованою (уявною) і реальною (що виявляється в поведінці) толерантністю у майбутніх педагогів є найбільшими. Майбутні педагоги розуміють під толерантністю терплячість, вихованість, вміння змовчати, дипломатичність тощо, применшують її об'єднувальний і творчий потенціал, приписують їй пасивну роль і напрочуд легко пояснюють причини виявів власної нетолерантності впливом зовнішніх чинників, яким і делегують відповідальність за власну поведінку [5].

Тож у рамках двополюсної свідомості толерантність – і як особистісна цінність (глибинний концепт свідомості, що визначає ставлення особистості до «іншості»), і як цінність соціальна (поведінковий патерн, алгоритм практичної взаємодії особистості з іншими учасниками соціальної взаємодії) – є надзвичайно уразливою в часи соціально-історичних змін, коли межі її придатності істотно звужуються. Зокрема, це вочевидь виявляється, коли йдеться про необхідність брати на себе відповідальність за погану ситуацію – звісно «це провина ворогів», «сторонніх сил» і аж ніяк не наша, і це дає підстави бути нетолерантним до ворогів і всіх, кого на їх роль призначено. Межі застосування толерантності звужуються до мінімуму, коли активується інстинкт самозбереження у зв'язку із збереженням ідентичності, статків, життя власного і своїх близьких) тощо. Це також дає підстави поводитися не толерантно: смерть ворогам, слава переможцям, яких, як відомо, не судять. Толерантність недоцільна, а нетолерантність, навпаки, виправдовується у

стосунках між двома сторонами, коли інтереси одної з цих сторін захищені, а інша фактично беззахисна, коли «друзям – все, а ворогам – закон». Так само недоцільно говорити про толерантність, коли одна із сторін має доступ до таких ресурсів, як медіа і вогнепальна зброя, а інша не має ні того, ні того. Толерантність у цьому разі позбавлена смислу для обох сторін.

Висновки:

1. Досвід особистісної і соціальної толерантності/інтолерантності обумовлений особливостями філогенезу людства та соціокультурними й соціально-психологічними умовами суспільств і соціумів, в яких розгортаються індивідуальні історії життя їх членів і закріплюються успадковані і прижиттєво засвоєні моделі толерантного/інтолерантного мислення та толерантної/інтолерантної поведінки.

2. Одна з глибинних передумов толерантності/інтолерантності – ставлення до «іншості» (усього відмінного від того, чим є ти сам, не тотожного тобі) як такої, що становить не опозицією, а рівноправну альтернативу «тотожності» (собі подібному). Позитивне ставлення до «іншості» можливе, якщо: 1) в свідомості спостерігача сформована модель багатовимірного світу, де крім «своїх» і замість «чужих» присутні «інші», не менш цінні і значимі, ніж «свої»; 2) спостерігач перебуває в позиції навчання (довіри, відкритості до світу, покладання на його мудрість). Негативне ставлення до «іншості» означає, що: 1) в свідомості спостерігача сформована модель біполярного, конфронтаційного світу; 2) сам він перебуває в позиції захисту (недовіри до світу, сприйняття його як небезпечного і ворожого).

3. Для суспільств, де переважають одновекторні, конфронтаційні моделі світу і мислення, характерні низька культура толерантності і несформовані, нестійкі толерантнісні традиції й відповідні інтолерантні моделі поведінки, що найбільш активно виявляються в часи революційних та інших суспільних змін, коли мотивація самозбереження і захисту витісняє мотивацію толерантності і розвитку.

Список використаної літератури

1. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – 414 с.
2. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
3. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: Арт-пресс, 1999. – 466 с.
4. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 480 с.
5. Скок А. Г. Толерантность преподавателя вуза и ее формирование / А. Г. Скок // Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія : психологічні науки. – 2004. – Вип. 25. – С. 103–106.
6. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 387 с. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000. – 418 с.
7. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. с англ.– СПб.: ООО „Речь”, 2000. – 418 с.